

II ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

Ўзбекистон Республикаси ҳаракатлар
стратегияси: макроиқтисодий
барқарорлик, инвестицион фаоллик ва
инновацион ривожланиш истиқболлари

**Илмий маъруза ва мақолалар
тўплами**

IV ШУЪБА

2019 йил 27-28 май

КЎП ТАРМОҚЛИ ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ТАВСИФЛОВЧИ СТАТИСТИК КЎРСАТКИЧЛАР

Хабибуллаев И.¹

*¹Тошкент молия институти
Статистика кафедраси профессори*

Утанов Б.Қ.²

*²Тошкент молия институти
таълим докторанти*

Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятини самарали ташкил этиш ва унинг самарадорлик даражасини ошириб бориш аграр иқтисодиётнинг энг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Бу тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947- сонли фармони ижросини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, самарадорлигини ошириш, уни диверсификация қилиш ва фермер хўжаликларида кўп тармоқли фаолиятни ривожлантиришга қулай шарт-шароитлар яратиш, уларнинг рентабеллик даражасини кўтариш, қишлоқ жойларда кўшимча янги иш ўринлари ташкил этиш, шунингдек, қишлоқ аҳолиси даромадларини ошириш ва турмуш шароитларини яхшилаш мақсадида “Фермер, деҳқон ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 октябрда қабул қилинган ПҚ-3318-сонли қарори асосида амалга оширилмоқда[1,2].

Ҳозирги шароитда ишлаб чиқариш ресурслари нархларининг ошиб бориши, рақобатнинг кучайиши, тадбиркорликда турли рисклар, тасодифий ҳолатларининг мавжудлиги ушбу муаммоларнинг инновацион иқтисодиётнинг ривожланиши босқичида янада муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳар бир кўп тармоқли фермер хўжаликларида уни ташкил этиш ва самарали фаолиятини амалга ошириш учун мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда иш юритиш талаб этилади.

Сўнги йилларда фермер хўжаликларида самарадорликни баҳолаш масалаларига бағишланган кўплаб илмий ишлар чоп этилган[3,4,7,9]. Уларда асосан ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрилган, аммо фермер хўжаликлари барча фаолиятларининг самарадорлигини баҳолаш ва прогнозлаш масалаларини ечиш бўйича тадқиқотлар олиб борилмаган. Бундай масалалар айниқса кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятини баҳолашда муҳим аҳамият касб этади. Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш - фаолиятни тавсифловчи статистик кўрсаткичлар орқали амалга оширилади. Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятларини

тавсифловчи статистик кўрсаткичлар уларнинг фаолият турларига боғлиқ. Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятини шартли равишда учта гуруҳга ажратиш таклиф этилган[3].

Биринчи гуруҳ – хўжалик юриштишнинг давлат томонидан яратилган иқтисодий механизмлари, яъни:

➤ ерни ижарага бериш. Бунда фермер хўжалиги ижара солиғи тўлайди.

➤ бўнакли кредитлаш – ер участкаларининг унумдорлигини ошириш, қишлоқ хўжалиги экинларини экиш, уни йиғиб-териш олиш, ишлов бериш учун давлатдан бўнак кредит олади;

➤ агротехник хизматлар кўрсатиш – худудий машина-трактор парклари (МТП) фермер хўжаликларига муайян тўлов эвазига кузги шудгордан тортиб то ҳосилни йиғиб-териш ва ташиб олгунга қадар агротехник хизматлар кўрсатди;

➤ хўжаликни ривожлантириш учун банкдан кредит олиш;

➤ маҳсулот нархлари тўғрисида, сотиш бозорлари тўғрисидаги ахборот – маслаҳат хизматлари, шунингдек бухгалтерия ҳисоботлари ва бизнес-режалар тузиш билан боғлиқ хизматлардан фойдаланиш фаолиятлари киритилади.

Иккинчи гуруҳ – фермер хўжалигини юриштишнинг ички хўжалик механизмлари, яъни:

• ердан мақсадли фойдаланиш ва унинг унумдорлигини ошириш;

• давлат буюртмаси бўйича ва тўғридан-тўғри шартномалар бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш;

• солиқларни тўлаш ва кредитларни қайтариш;

• хўжаликни ривожлантириш учун капитал қўйилмалар.

Учунчи гуруҳ – сотиш, харид қилиш ва ёллаш бўйича шартномавий муносабатлар механизмлари, яъни:

❖ тайёрлов ва қайта ишловчи ташкилотлар;

❖ моддий техника ресурсларини етказиб бериш ва хизмат кўрсатувчилар билан алоқалар;

❖ ижтимоий ва бозор инфратузилмалари ҳамда сервис корхоналари билан алоқалар;

❖ ташқи дунё билан алоқалар киради.

Ушбу фаолият турлари кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятини тавсифловчи интеграл, умумлаштирувчи, хусусий кўрсаткичларни аниқлаш имконини беради.

Интеграл кўрсаткичлар кўп тармоқли фермер хўжаликлари самарадорлигини ҳар бир тармоқ бўйича яхлит ифодалайди. Бу кўрсаткич ҳар бир тармоқнинг самарадорлик даражасини ифодалаб, тармоқлар бўйича қарор қабул қилиш имконини беради.

Умумлаштирувчи кўрсаткич самарадорликни хўжалик бўйича мавжуд ресурслар ва ялпи сарфланган харажатлар нуқтаи назардан ифодалайди.

Хусусий кўрсаткичлар умумий самарадорлик даражасига таъсир этувчи омилларни аниқлаш имконини беради.

Юқоридаги гуруҳлашдан келиб чиқиб, хусусий кўрсаткичлардан ташкил топган интеграл кўрсаткичлари тузилади (1-расм).

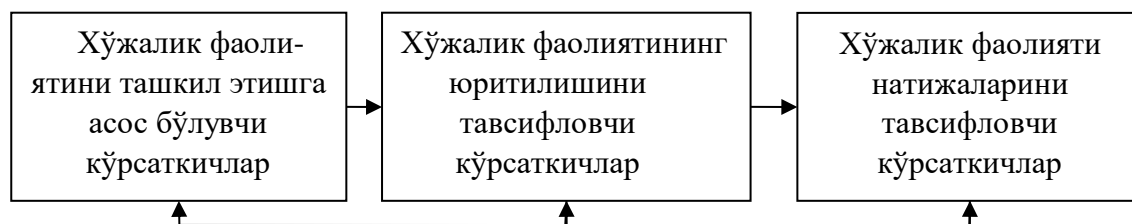
Ушбу кўрсаткичлар миқдорий хусусиятга эга бўлиб пул бирлигида ифодаланади. Уларнинг маълумотлар базаси бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан ташкил топади.

Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятини тавсифловчи интеграл кўрсаткичлар ўзаро боғлиқ бўлиб, бир интеграл кўрсаткичнинг ўзгариши албатта бошқа кўрсаткични ўзгаришига олиб келади. Бундай ҳолат мураккаб тизимларга хос бўлиб, уни ўрганиш фанда *тизимли ёндашув* деб аталувчи усулларни қўллашни талаб этади [8].

1-расм. Хусусий кўрсаткичлардан ташкил топган интеграл кўрсаткичлар

Тадқиқ қилинаётган объектни тавсифловчи интеграл кўрсаткичларни қуйидагича тасаввур қиламиз (2-расм).

2-расм. Хўжалик фаолиятини тавсифловчи интеграл кўрсаткичлар.

Хўжалик фаолиятини такомиллаштириш ёки хўжалик таркибини ўзгартириш хўжалик фаолиятини ташкил этишга асос бўлган омилларни қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Кўрсаткичлардан унумли фойдаланиш хўжалик фаолиятини самарали юритишни таъминлаб натижани ижобий бўлишига олиб келади.

Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар тизимидаги талаблар қўйилади.

1-жадвал

№	Кўрсаткичлар тизми	Изоҳ
1	Тармоқлар самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар	Алоҳида тармоқлардаги ютуқ ва камчиликларни аниқлашга, муҳим ва муҳим бўлмаган омилларни танлаб олишга, тармоқ фаолиятини қай тарзда олиб бориш кераклигини аниқлаб олишга имкон беради
2	Тармоқларо самарадорлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар	Тармоқлар муносабатларини, уларнинг самарадорлигини аниқлашга ёрдам беради
3	Хўжалик юритишнинг давлат томонидан яратилган умумий иқтисодий механизмларини тавсифловчи кўрсаткичлар	Асосий ишлаб чиқариш воситаларидан, банк кредитларидан, бўнакли кредитлардан фойдаланиш, фермер хўжалигининг маҳсулотни сотиш, агротехник хизматлардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашга имкон беради
4	Фермер хўжалиги ички фаолиятини механизминини тавсифловчи кўрсаткичлар	Ердан фойдаланиш ва унга ишлов бериш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатларни, солиқлар ва кредитларни қайтариш, капитал қўйилмалар суммаларини аниқлаш имконини беради
5	Сотиш, харид қилиш ва ёллаш бўйича шартномавий муносабатларни тавсифловчи кўрсаткичлар	Тайёрлов ва қайта ишловчи ташкилотларга тўловлар, моддий техника ресурсларини етказиб берувчи ва хизмат кўрсатувчилар билан алоқалар учун тўловлар, бозор муносабатлари ва сервис корхоналари билан алоқалар учун тўлов ва тушумлар суммасини аниқлаш имконини беради
6	Экспорт ва импорт операцияларини тавсифловчи кўрсаткичлар	Етиштирган ва ишлаб чиқарган маҳсулотни ташқи дунёга сотиш ёки ташқи дунёдан хом-ашё ва деталлар, ишланмалар сотиб олиш ҳажминини, суммасини ҳамда умумий фаолиятида экспорт ва импорт улушини аниқлаш имконини беради

Агар кўп тармоқли фермер хўжалиklarининг кўп йиллик фаолиятини ўрганмоқчи бўлсак, юқоридаги интеграл кўрсаткичларга йиллар давомида турли бошқариладиган ва бошқарилмайдиган ҳамда бозор муҳити билан боғлиқ ноаниқлик омиллари таъсир этади [6]. Натижада кўрсаткичларнинг миқдорларини режадаги миқдорларидан оғиши бор-йўқлигини кўришимиз мумкин. Шунинг учун интеграл кўрсаткичлар стохастик хусусиятга эга бўлган кўрсаткичлар ҳисобланади. Бундай кўрсаткичлар билан ифодаланувчи ходиса ва жараёнлар эҳтимоллар назарияси, статистика ва математик программалаш усулларига асосланган эконометрик моделлаштириш орқали ўрганилади [3,6].

Кўп тармоқли фермер хўжалиklари фаолияти статистик кўрсаткичлар тизими орқали ифодаланиб, улар фермер хўжалиklarининг ривожланиш тенденцияларини аниқлаш имкониятини беради. Бу эса, фермер хўжалиги раҳбари учун бошқарув қарорларини қабул қилиш ҳамда кўп тармоқли фермер хўжалиklари тармоқларини ўзаро қиёслаш ва самарадорликка таъсир этувчи бевосита ва билвосита омилларни аниқлаш имконини беради.

Кўп тармоқли фермер хўжалиklари фаолияти натижалари ҳам ўз навбатида қатор статистик кўрсаткичларда намоён бўлади. Жумладан, кўп тармоқли фермер хўжалиklари фаолияти самарадорлиги қуйидаги асосий кўрсаткичларда ўз ифодасини топади [9]:

1. Ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятини тавсифловчи кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар ўз навбатида қишлоқ хўжалик ерларининг унумдорлиги, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги, чорва маҳсулдорлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари турлари бўйича ялпи ишлаб чиқариши, ялпи ва товар маҳсулотлари қиймати ҳамда ишлаб чиқаришни товарлилик даражаси каби кўрсаткичлардан ташкил топган.

2. Капиталдан фойдаланиш ва инвестицион фаолиятни тавсифловчи кўрсаткичлар. Бунга эса хўжаликнинг жами капитали қиймати, хўжаликнинг хусусий капитали (соф активлари) ҳажми, капиталнинг айланувчанлик даври, хўжаликнинг фонд ва энергия билан таъминланганлиги, инвестициянинг салмоқ даражаси (1 га қишлоқ хўжалик экинлари, 1 ишчига ва ҳаказо), инвестиция ресурслари таркиби (хусусий, жалб қилинган ва бошқалар), инвестицион қўйилмаларини қопланиши ва бошқалар киради.

3. Ижтимоий ривожланишни тавсифловчи кўрсаткичлар. У ялпи товар маҳсулот қийматида истеъмол фондининг ҳажми, фермер хўжалиги аъзолари ва ёлланма ишчилар даромади даражаси (меҳнат ҳақи), хўжалик ходимлари таркибининг ихтисослашув даражаси, хўжалик ходимларининг демографик таркиби (ёши, жинсий таркиби ва ҳаказо), хўжалик ишчи ходимларининг ҳаёт-фаолиятини ижтимоий-маиший шароитлар билан таъминланганлик даражаси (яшаш жойи, ишдан бўшаш вақти ва ҳаказо) кўрсаткичларини ўз ичига қамраб олади.

4. Молиявий ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар бўлимида хусусий айланма воситаларининг мавжудлиги, ўзининг айланма воситалари билан таъминланиш коэффиценти, активлар қийматида мажбуриятлар ҳажми,

молиявий мажбуриятларни активлар билан таъминланиш коэффиценти, хўжаликнинг (узок муддатли ва қисқа муддатли) мажбуриятлари таркиби, ликвидликни тугатиш, жорий, мутлақ коэффиценти, муддати ўтган мажбуриятларнинг мавжудлиги, муддати ўтган молиявий мажбуриятларни активлар билан таъминланганлик коэффиценти, молиявий мустақиллик коэффиценти, молиявий риск (таваккаллик) коэффиценти ҳамда экспорт ва импорт коэффиценти каби кўрсаткичлар бўлади.

5. Иқтисодий самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар. Ниҳоят самарадорликни тавсифловчи кўрсаткичларга эса ялпи товар маҳсулотлари қийматида ишлаб чиқариш харажатлари даражаси, майдон бирлиги қорамол боши ҳисобида харажатларнинг улуши, маҳсулот бирлиги таннархи, ялпи соф даромад, тушум қиймати, давлатнинг қўллаб-қувватлашини ҳисобга олган ва олмаган ҳолда якуний натижа, маҳсулотларни сотиш, активлар, хусусий капитални сотиш бўйича рентабеллик кўрсаткичларини таклиф қилишимиз мумкин.

Юқорида таклиф этилаётган кўрсаткичлар тизими ҳозирги кунда фермер хўжаликларининг статистик ҳисоботларида фойдаланилаётган кўрсаткичлардан тубдан фарқ қилади. Фермер хўжаликлари статистик ҳисоботларидаги кўрсаткичлар бир тармоқли фермер хўжалигини тавсифлаб берса, таклиф этилаётган кўрсаткичлар тизими орқали фермер хўжалигини кўп тармоқлилигини, бошқа хўжалик ва корхоналар билан молиявий алоқаларини тавсифлаш билан бирга кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолияти самарадорлигини ифодалаш имконини беради.

Кўп тармоқли фермер хўжаликлари фаолияти самарадорлигини ҳисоблаш учун энг аввало мутлақ бирламчи маълумотлар бўлиши зарур. Бунинг учун фермер хўжалиги фаолиятини тавсифловчи юқоридаги кўрсаткичлар бўйича олинган маълумотлар қуйидаги “Ресурслар” ва “Харажатлар” ҳамда “Самара” гуруҳларига ажратилади.

2-жадвал

Фермер хўжаликлари фаолиятининг самарадорлигини ҳисоблаш учун бирламчи маълумотлар қуйидагича ҳисобланади

1. Ресурслар	
1.1.	Жами хўжаликда фаолият юритаётган ходимлар сони
1.2.	Доимий ходимлар сони
1.3.	Ташқи ўриндошлар, мавсумий ишчилар, шартномалар асосида ишлаётган ходимлар
1.4.	Хўжаликнинг жами активлари
1.5.	Узоқ муддатли активлар
1.6.	Жорий активлар
1.7.	Қишлоқ хўжалиги ихтиёрида бўлган жами ер майдони
1.8.	Ҳайдаладиган ер майдони
1.9.	Суғориладиган ер майдони
1.10.	Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми

1.11.	Кўрсатилган хизматлар ҳажми
2. Харажатлар	
2.1.	Моддий харажатлар қиймати(амортизациясиз)
2.2.	Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси
2.3.	Ходимларга ҳисобланган жами иш ҳақи фонди (ташқи ўриндошлар, шу билан бирга, фуқаролик-ҳуқуқий тусда тузилган шартномалар асосида ишлаётган ва меҳнат дафтарчалари мавжуд бўлмаган бошқа ходимларни кўшган ҳолда)
2.4.	Давр харажатлари
2.5.	Бошқа харажатлар
2.6.	Жорий харажатлар
2.7.	Ялпи инвестиция
2.8.	Соф инвестиция
2.9.	Ҳар бир маҳсулот тури ҳамда кўрсатилган хизматлар бўйича харажатлар
2.10.	Ўзаро тармоқлараро харажатлар
2.11.	Бошқа институционал бирликларга харажатлар
3. Самара	
3.1.	Ялпи ишлаб чиқариш
3.2.	Ялпи хизматлар
3.3.	Истеъмол фонди
3.4.	Жамғарма фонди

Юқорида келтириб ўтилган “Ресурслар”, “Харажатлар” ва “Самара” гуруҳлари бўйича кўрсаткичларнинг мутлақ маълумотлари жамланади ва “Ресурслар” гуруҳида ҳосил бўлган мутлақ миқдорлар йиғиндисидан “Харажатлар” гуруҳида ҳосил бўлган мутлақ миқдорлар йиғиндиси айрилади ва самарани ифодаловчи мутлақ маълумотлар келиб чиқади ҳамда у орқали хулосалар чиқарилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947- сонли фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 октябрда қабул қилинган “Фермер, деҳқон ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-3318-сонли Қарори.
3. Б.Б.Беркинов, Б.О.Раҳмонқулова, Х.Х.Каримова “Фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва ривожланиш жараёнларини моделлаштириш”. Т.: “Иқтисодиёт” 2013 йил., 147 б.
4. Ў. П. Умурзоқов, А. Ж. Тошбоев, А. А. Тошбоев “Фермер хўжалиги иқтисодиёти” Ўқув қўлланма. Т.: “Иқтисод-молия” 2007 йил, 228 бет.
5. Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари. Муаллифлар жамоаси. Т.: Университет 2005 йил, 212 бет.
6. И.Хабибуллаев, Б.Утанов “Эконометрика асослари” Ўқув қўлланма. Т.: “Иқтисод-молия” 2018 йил., 172 б.
7. Б. Х. Маматқулов. Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш. Иқт. фанлари ном.дис. Автореферат. Т., 2005 й.
8. А.Худойназаров “Тизимли таҳлил асослари” Дарслик. Т.:,2016 й. 160 б.